
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MAGYAR ELEMEEK A SZERBHORVÁT NYELVBEN*

HADROVICS LÁSZLÓ

Bármely nyelv idegen elemeinek feldolgozása számos kérdés elé állítja a kutatót, kezdve az anyaggyűjtéstől egészen az egyes szócikkek végleges kidolgozásáig és a elméleti tanulságok levonásáig. A magyar és szerbhorvát nyelv esetében ez a feladat annál is nehezebb, mert mindkét nyelvben számos olyan közös elem van, amelyekről még a lerészletesebb vizsgálat sem tudja meghatározni, hogy vajon csupán párhuzamosan kerültek-e a két nyelvbe egy harmadikból, vagy a szerbhorvátba valóban a magyarból lettek átvéve. De erről majd alább részletesebben és példákon szemléltetve.

Az elemzést az anyaggyűjtés nehézségeivel kezdem, ahogy a munka folyamán jelentkeztek. Mindenekelőtt fontos volt, hogy meghatározzam az anyag terjedelmét. A magyar–szerbhorvát nyelvhatár közelében ugyanis mindkét nyelvben számos olyan átvétel van a szomszédos nyelvből, amelyek csak a népryelvben élnek, méghozzá csak egy-egy keskeny sávban a nyelvhatár mindkét oldalán. Az ilyen típusú szókincs gyűjtésének nagyon különböző és nagyon gazdag forrásai lehetnek. Ilyenek pl. a folkór szövegek, mint népdalok, mesék, helyi anekdoták és hasonlók. Ugyancsak ide tartoznak a néprajzi leírások, mint pl. a népszokások ismertetése az emberi élet egyes fordulópontjait (születés, házasság, halál) vagy az év legforgása alatt az ünnepköröket végigkísérve, az évszakok váltakozó rendjében kialakult paraszti munkák, esetleg egyszerűbb iparok megfigyelése, továbbá az anyagi kultúra, a lakás, a ruházkodás, az étkezés stb. leírásai. Szerbhorvát vonatkozásban mindezek a szövegek és az esetleg hozzájuk csatlakozó speciális szójegyzékek a nyelvhatár közelében nagyon sok magyar eredetű szót mutatnak ki, amelyek azonban távolabbi vidékeken ismeretlenek. Csak egy példa: A Nagykanizsa környéki horvát falvakban a tehéntúró neve *turov*. Ez a magyar *túró* átvétele (másutt *bi-jeli sir* a megfelelő kifejezés). A szó végződése hasonlóan alakult, mint a ma-

* A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémián megtarott székfoglaló előadás

gyarból átvett többi szavaknál, mint pl. *akov* (magy. *akó*), *hordov* (m. *hordó*), *kopov* (m. *kopó*), *lopov* (m. *lopó*) stb. De ez a szó más területeken ismeretlen. Ilyen példa nagyon sok van. A kérdés csak az, hogy az ilyen elemek gyűjtése az írott vagy nyomtatott szövegekből vagy a helyszínen a néppel való beszélgetésekben nem haladja-e meg az egyes kutató fizikai lehetőségeit. Nem áll-e fenn a veszély, hogy a kutató, miközben maximálisan figyelembe veszi a népnyelvet, nem hanyagolja-e el az irodalmi nyelv múltját és jelenét. Már munkám kezdeti megtervezésénél be kellett látnom, hogy az egész nyelvet vertikálisan, azaz fejlődésének időrendjében és horizontálisan, azaz teljes földrajzi szélességében nem tudom egyformán intenzíven feldolgozni. És minthogy az etimológiai megoldások számára legfontosabb a minél teljesebb szótörténeti dokumentáció, és korábbi kutatásaim is a nyelv története felé vonzottak, elhatároztam, hogy kutatásaimat történeti irányban folytatom, és az anyagot módszeresen gyűjtöm a 19. század első évtizedeiig, a folklór szövegeket és a későbbi szépirodalmat csak szemelvényesen, az egyes szavak elterjedtsége és irodalmi élete szemléltetésére használok föl. Ettől az elvtől csak ritkán tértem el.

Ami az anyag forrásait illeti, kezdettől fogva arra törekedem, hogy az eredeti forrásokból merítsek, azaz elsősorban szövegekből, és csak kiegészítésül szótárakból. Ez annyit jelentett, hogy módszeresen céduláztam a nyelvemlékeket. De a magyar elemek nincsenek egyformán elterjedve az egész szerbhorvát nyelvterületen – ami különben egészen természetes –, leggyakoribbak azokon a vidékeken, amelyek közel esnek a magyar nyelvhatárhoz, és amelyek a történelem folyamán a legszorosabb kapcsolatban voltak Magyarországgal. Ezek mindenekelőtt az ún. kaj-horvát nyelvjáróterület (a történelmi Varasd és Zágráb megye), Szlavónia, az egykori Dél-Magyarország (a mai Vajdaság). Kevesebb magyar elem jutott le Dalmáciába, Bosznia-Hercegovinába, valamivel több Észak-Szerbiába, ismét kevés található Dél-Szerbiában és Crna Gorában (más néven Montenegróban). Ezeknek a távolabbi vidékeken szókincese jól van képviselve a zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia nagy történeti szótárában (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 23 kötet), így összegyűjtésük nem okozott különösebb gondot. Ismeretes viszont, hogy a kaj-horvát nyelvjárást, amely a legtöbb magyar elemet tartalmazza, a múlt században több neves szlavista nem horvátnak, hanem szlovénnek tekintette. Amikor tehát elindították az akadémiai nagyszótár munkálatait, e terület szókincsét nem gyűjtötték rendszeresen. Ez az anyag tehát nagyon hiányosan van képviselve. Csak legutóbb indította meg a Jugoszláv Akadémia egy külön kaj-horvát történeti szótár kiadását, amelynek eddig két füzete jelent meg (1984, 1985). A magyar elemek szempontjából e legfontosabb terület nyelvi anyagát tehát egyrészt az 1574 óta megjelent nyomtatott könyvekből, másrészt nem irodalmi forrásokból (mint oklevelek, magánlevelek, végrendeletek,

leltárak, bírósági jegyzőkönyvek, városi statútumok és hasonló) kellett összegyűjteni.

Szlavónia és a Vajdaság szókincsének megismerésére nem kellett ekkora anyagot mozgósítani, mert a szlavóniai horvát írók elég jól vannak képviselve a zágrábi nagyszótárban, itt csak néhány íróat kellett kicédulázni, akik ott nem szerepelnek. Szerb részről nagy könnyebbséget jelentett *Velimir Mihajlović*-nak a szerb nyelvreform előtti korban használt idegen szavakból összeállított szótára (1973; 1974). De e területre vonatkozóan is több nyelvemléket feldolgoztam. A régi szótárak közül különösen a kaj–horvát terület szókinccse szempontjából fontosak voltak *Habdelić* (1670), *Belostenec* (1740) és *Jambrešić* (1742) művei. A vajdasági szókinccsből elég sokat tartalmaz *Mikalja* szótára (1649–1651), aki mint jezsuita misszionárius hét évet töltött Temesváron.

Ezekből a forrásokból lényegében összegyűjtöttem a szerbhorvát nyelvterület régebbi korának magyar elemeit. Mivel azonban mindig érdekelt, hogy a magyar átvételekből mi maradt meg a későbbi egységes irodalmi nyelvekben, tanulmányozni kellett a szépirodalmi műveket is. A horvátoknál a múlt század harmincas éveiben végrehajtott nyelvreform éppen azt a nyelvjárást szorította ki az irodalmi használatból, amelyben a legtöbb magyar elem volt. Ezek közül tehát sok maradt ki a későbbi írók nyelvéből, amit mégis használtak, az inkább csak mint stílárius elem a helyi színezet kedvéért szerepelt. Ilyen írók voltak horvát részről *Šenoa*, *Đalski*, *Matoš*.

Szerb részről – amint már korábban láttuk – olyan nyelvreform, amely egy dialektust kiszorított volna az irodalmi használatból, nem volt. Itt egy mesterségesen keletkezett és főleg az egyház által használt bolgár–orosz–szerb keveréknyelvet kellett kiszorítani az irodalomból, és helyettesíteni a népnnyelvel. Így az új irodalmi nyelvbe belekerült mindaz a régi magyar elem, amely a vajdasági és észak-szerbiai nyelvben régebben megrögződött. A legjelentősebb írók ilyen szempontból szerb részről *Jovan Sterija Popović*, *Đura Jakšić*, *Laza Lazarević*, *Stevan Sremac*, *Jaša Tomić* és *Veljko Petrović*. Ezekhez járult a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia sajnos még befejezetlen nagyszótárának (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, 1959–) eddig megjelent kötetéből merített anyag.

Így összegyűlt közel 900 címszó, ami annyit jelentett, hogy meg kellett írni ennyi hosszabb-rövidebb szócikket. A legcélszerűbbnek látszott az anyag betűrendes felsorakoztatása. *Munkácsi Bernát*, aki még 1883-ban elsőként foglalkozott a szerbhorvát nyelv magyar elemeivel, és csupán szótárak alapján egy rövidebb szójegyzéket állított össze, a magyar szavak származása, a magyar szókinccs történeti rétegei szerint rendezte anyagát, külön csoportokba véve az uráli, finnugor, ugor korszakból származókat és az idegenből átvett elemeket. Ez az eljárás nem látszott számomra alkalmasnak. Nagyon sok esetben ugyanis az illető szerbhorvát szó egész biztosan a magyarból származik,

de a magyar szó eredete ismeretlen vagy vitatott. Ilyen pl. a *korlát*, amiről csak gyanítjuk, hogy a magyarban a latin *clathrus* vagy *clathrum*-ból származhat, vagy a *berek*, amely a szerbhorvátban biztosan magyar eredetű, a magyarban viszont egyesek szerint ősi finnugor örökség, szerintem pedig a szláv *brěg* ‚part’ átvétele. Hasonló módon a szerbhorvát *teret* biztosan a magyar *teher* (korábbi *terh*, népnyelvi *tere*) átvétele, a magyar szó viszont *Mollay Károly* szerint a német *Tracht*-ra, szerintem a cseh vagy szlovák ‚áru’ jelentésű *trh*-re megy vissza. Ilyen vitatott esetek miatt a származás szerinti elrendezést nem lehetett végrehajtani, maradt tehát a betűrend. A *címszó* a leghasználatosabb, lehetőleg eredeti szóalak lett, a többi alakváltozat a szómutatóba került. Így a szótári részben a variánsok nem szerepelnek mint szócikk nélküli utaló címszók, ezek a szómutatóban keresendők. Ilyenek pl. *akov* mellett *hakov*, *forinta* mellett *vorinta* és hasonlók. Ezeknél az első alak a címszó, a második a mutatóba került.

Az egyes szócikkek kialakításánál fontos kérdés volt az adatok felsorolásának rendje. Legalább négy elrendezési elv kínálkozott: földrajzi, hangtani, jelentéstani és időrendi. Minthogy ezek az elvek nagyon gyakran keresztezik egymást, a legalkalmasabbat kellett kiválasztani. Munka közben derült ki, hogy az első három elv alkalmatlan. Ami a földrajzi elvet illeti, igaz, hogy a szerbhorvát nyelvterület nem egységes, és vannak szavak, amelyek csak nyugaton, vannak, amelyek csak keleten járatosak pl. a *birov* (m. *bíró*), *eškut* (m. *esküdt*), *latov* ‚vámos’ (m. *látó*) nem fordulnak elő kaj-horvát területen. De már a *hintov* (m. *hintó*) korán jelentkezik nyugaton, és csak később keleten, és itt alakja *intov* lesz. Hogy rendezzük el tehát az adatait? Soroljuk fel először a *hintov* nyugati adatait, majd a keletieket és végül az *intov*-ét? Az ilyen elrendezés széttördelné az adatok zárt sorrendjét, és komplikáltabb esetekben a szócikk nagyon is áttekinthetetlen lenne. Egyébként pedig gyakran az adatok elégtelensége sem engedné meg a földrajzi tagolást. Ezért csak néhány szónál szerepel a megjegyzés, hogy egyik vagy másik nyelvi zónára jellemző.

Ami a szemantikai elvet illeti, ezt csak akkor vettem az elrendezés alapjául, amikor két vagy több jelentés világosan elvált egymástól, sőt ellentétes volt, mint pl. a *mentovati* (m. *ment*) ige esetében. Itt a két jelentés, ti. ‚valakit megmenteni’, és ‚valakit valamitől megfosztani’, annyira elkülönült egymástól, hogy a példák felsorolását két részre lehetett osztani. Ilyen kivételes esetektől eltekintve általános lett a példák időrendi felsorolása.

A példákkal kapcsolatban volt még egy fontos mozzanat, nevezetesen a címszóval kapcsolatos származékok kérdése. Kezdetől fogva gyűjtöttem a származékokat és összetételeket, mert éppen ezek mutatják leghitelesebben, hogy a jövevény elem mennyire illeszkedett bele a szókincsbe, mennyire tudott gyökeret eresztetni, és mennyire szűnt meg idegen szó lenni. Az így gyűjtött anyagból nem dolgoztam bele mindent a szótárba. Olyan esetekben, amikor a nagy

szótárak elég szemléltető anyagot nyújtanak, megelégedtem azzal, hogy ezekre utaljak, és a magam gyűjtéséből csak kiegészítéseket adtam.

Mindaz, amit eddig az anyaggyűjtésről és a szócikkek kialakításáról mondtam, tulajdonképpen a munka formális oldala és könnyebbik része. Az érdemi munka és ezzel együtt a nehezebb problémák az etimológia megállapításával kezdődtek.

A magyar szókincs nagyon különböző eredetű. Vannak benne ősrégi, finnugor elemek, vannak oszét (alán) jövevényszavak, bolgár–török, óorosz, fiatalabb szláv, német, latin, olasz, francia, török kölcsönzések, és van, mint minden európai nyelvben, egy egész sor modern, nemzetközi kifejezés. Mindezen lexikai rétegek közül bizonyos elemek a magyarból átmentek a szerbhorvátba is. Az én feladatom az volt, hogy ezeket helyes etimológiai megvilágításban mutassam be.

A legvilágosabb etimológiákat az ősi finnugor elemek vagy olyan régi kölcsönzések adták, amelyeket a magyarok még történelem előtti időben, mai hazájukba való betelepedésük előtt vettek át. Ilyenek pl. a *fela* (m. *fél, féle*), *kinč* (m. *kincs*), *gingav* (m. *gyenge*), *engedovati* (m. *enged*) stb. Az ilyen esetek nem jelentettek nehézséget az etimológus számára.

Ugyancsak könnyű dolga volt a magyar származékszavakkal, mint pl. *orsag*, *rusag* (magy. *ország*, amelynek alapszava *úr*) vagy *rovaš* (m. *rovás*), *hegeduš* (m. *hegedűs*), *halas*, *alas* (m. *halász*), *hajoš*, *ajoš* (m. *hajós*). Az összetételek ugyancsak problémátlanok, mint pl. *folnođi* (m. *falunagy*), *hosu lepeš* (m. *hosszúlépés*, mint ital, egy deci bor és két deci szódavíz keveréke), *šargarepa* (m. *sárgarépa*).

Az igazi problémák olyan szavakkal kezdődtek, amelyek mind a magyarban, mind a szerbhorvátban idegen, pl. német, latin, olasz, török eredetűek, de újabb átvételek. Ilyen esetekben az átvétel legvilágosabb bizonyítéka a szó hangalakja. A magyar nyelv hangrendszerének és fejlődési tendenciáinak vannak olyan sajátos vonásai, amelyek elválasztják az indoeurópai és köztük a szerbhorvát nyelvtől is. Ilyen hangfejlődési tendencia volt pl. a magyarban, hogy a rövid magánhangzók a középkorban egy fokkal nyitabbá váltak, azaz: *i*-ből *e*, *u*-ból *o*, *o*-ból *a* lett. A másik, hasonlóan fontos hangszabály az úgynevezett magánhangzó-harmónia, vagyis hogy egy szóban vagy csak magas hangú, vagy csak mély hangú magánhangzók fordulnak elő. Ma már ezt a szabályt a nyelv sokszorosán áthágta, főleg azért, mert számos vegyes hangú idegen szó és magyar összetétel van, mint pl. *elefánt* és *törzslap*, másrészt mert a mozaikszavak ugyancsak gyakran vegyes hangúak, mint pl. *kőjál* (Közegészség- és járványügyi állomás), amelyben a régi nyelv az *ö* és *á* hangokat bizonyára nem tűrte volna meg, és a használatban vagy *kojál* vagy *kőjél* lett volna belőle, mint pl. a szláv *večera*-ból *vacso* és a magyar *üd-nap*-ból *ünnap*. A magyar nyelv történetében számos ilyen magánhangzó-hasonulás ment végbe a jövevény-

szavakban. A szláv *ebéd*-ből *ebéd*, a német *Herzog*-ból *herceg lett*. Egy harmadik, ugyancsak fontos hangjelenség, hogy három vagy több szótagú szó belsejében nyílt szótagban álló rövid magánhangzó gyakran kiesik. Így lesz a szláv *palica* a magyarban *pálca*, és *ulica ucca* (a mai helyesírás szerint *utca*, mintha az *út*-ből származék).

A mássalhangzók körében feltűnő jelenség, hogy a magyar a szó elején nem tűri a mássalhangzó-torlódást, hanem különböző módokon feloldja. Az egyik lehetőség, hogy egy hangot elhagy, pl. az ófelnémet *stuba* a magyarban *szoba* lesz, a szláv *stoklas* > magy. *toklász*. Egy másik lehetőség, hogy a szó eleje kap egy magánhangzót, pl. szláv *stol*, *stog* > magy. *asztal*, *asztag*. Harmadik lehetőség, hogy két mássalhangzó közé iktatódik egy magánhangzó: latin *planta* > magy. *palánta*, szláv *kralj* > magy. *király*, szláv *brěg* > magy. *berek*. Végül a negyedik lehetőség, hogy a magyar hangátvetéssel (metatézissel) könnyíti a torlódáson. Ilyen esetek pl. szláv *sluga* > magy. *szolga*, szláv *prělog* > magy. *parlag*. (A felsoroltakon kívül van még néhány kevésbé fontos hangjelenség, ezek a mi anyagunk eredetének megítélése szempontjából nem játszanak szerepet.)

Mindezek a hangjelenségek, amelyek a magyar nyelvre annyira jellemzők, segítenek a szóátvételek útjának meghatározásában.

Lássunk először néhány példát a magánhangzók nyíltabbá válására. A német *Borte*, a bajor-osztrák kiejtésben *porte* a magyarba átkerülve **parta*, majd a **partában*, **partát* és más ilyen alakokban történt hasonulás útján *párta* lett. A szó ilyen magyaros alakban átkerült a szerbhorvátba, szlovákba és szlovénba is. A kaj-horvátban van *porta* alak is, ez viszont közvetlenül a németből való. Másik példa a szláv *okov*, amely a magyarba átkerülve *akó* lett. Ez a magyar alak, amelynek szláv eredetét már nem érezték, visszakerült a szerbhorvátba *akov* alakban, sőt később *hakov* mellékalakot is fejlesztett a *hajoš* ~ *ajoš*, *halas* ~ *alas*, *ham* ~ *am* alakpárok mintájára kikövetkeztetett szervesen *h*-előtéttel.

Néhány példa a magánhangzó-illeszkedésére: a német *Herzog*-ból a magyarban *herceg* lett, ez átkerült a szerbhorvátba, és szócsalád alapja lett. A származékai különböző korokban és területeken *hercežica*, *herceginja*, *hercegovica* 'hercegnő', *hercežija*, *herceštvo*, *hercogovina* 'hercegség'. A *Hercegovina* földrajzi név *Stjepan Kosača* idejében keletkezett, aki mint a régi Hum (Helmo) tartomány ura először használta a Szent Száva hercege (*herceg od svetoga Save*, 1450-ben) címet. Minthogy utódai is *herceg*-nek címeztették magukat, a tartomány *Hercegovina* nevet kapott. Később a 18. században a szerbek ugyanezt a szót *hercog* alakban közvetlenül a németből is átvették. (Példák V. *Mihajlović* Grada... c. szótárában.) Másik tanulságos példa a magánhangzó-illeszkedésre a kaj-horvát *beteg* 'betegség'. Ez a német *Wehtag* magyarított alakja. A szót a régi németben főleg többes számban használták több napon át tartó betegségekre, fájdalmakra, mint *Leibwehtage*, *Kopfwehtage*, *Gichtwehtage*,

Zahnwehtage, ezek második tagjának jelentése tulajdonképpen ‚fájdalmas napok’. A magyarba átkerült szó magánhangzó-illeszkedéssel *beteg* lett, de szófaja is megváltozott. A magyarban ugyanis az idegenből átvett elvont fogalmak vagy gyűjtőnevek könnyen kapnak *-ság, -ség* honosító képzőt, mint pl. *ál* > *áltság*, szláv *gnusz* > *gonoszság*, latin *martyrium* > *martiromság*, és ezekből új alapszó vonódhat el megváltozott jelentéssel. Az *ál* és *gonosz* esetében melléknév, a *martirom* esetében személyt jelentő főnév. A magyar *beteg* mint melléknév a *betegség*-ből vonódott el, de a horvátba a szó akkor került át, amikor még a magyarban is főnév volt.

Némely szóban a hangtani érvek kombináltan jelentkeznek. A magyar *parlag* pl. hasonulást és hangátvetést is mutat. Alapja a szláv *prelog*. A magyarból átvett *parlog* főnév a szerbhorvátban igei alakot is fejlesztett: *parložiti, zaparložiti, zaparložen*, ‚parlagon hagy’. Leggyakrabban szőlővel kapcsolatban használják, de előfordul átvitt értelemben is: „Nismo naš narod dovoljno negovali... *Zaparložili smo ga*” (*Jaša Tomić*). ‚Nem műveltük eléggé a népünket... Hagytuk *elparlagiasodni*’.

Összes eddig idézett példánkban a hangtani kritériumok kétségtelenül mutatják a magyar közvetítést, de gyakran ilyen kritérium nincsen. Az ilyen esetek különböző körülmények részletes filológiai elemzését követelik, mint amilyen pl. valamilyen különleges jelentés vagy sajátos használati kör, a régi adatok földrajzi elhelyezkedése, és egyáltalán valamilyen művelődéstörténeti mozzanat. Mindezen lehetőségekre csak egy-egy példát idézek.

A magyar *rúd* német *Rute* átvétele, amelynek eredeti jelentése ‚vessző, bot’. A régi magyar adatok még jól mutatják ezt az eredeti jelentést olyan kapcsolatokban, mint *lépes-rúd, mérő-rúd*. De később a magyarban kifejlődött a *szekér-rúd* és *kormány-rúd*. Pusztán alaki szempontból a szerbhorvát *rud, ruda, rudo* közvetlenül a németből is származhatna, de mivel a szerbhorvát szó jelentése kizárólag ‚szekérrúd’ és ez a jelentés a németben nincs meg, az átvétel csakis magyar közvetítéssel történhetett. A jelen esetben tehát a szemantikai érv a döntő.

A földrajzi kritérium szempontjából tanulságos példa a horvát *dičiti* ‚dicsér’ ige és a *dika* ‚dicsőség’ főnév. Némely etimológusok az igét a magyarból származtatták, ahol *dicső, dicsőség, dicsőit, dicsősít, dicsér* már a középkorban gazdagon adathatók. Ezek szerint a horvát *dika* főnév későbbi elvonás lenne az igéből, nem pedig alapszó. Ilyen *k ~ č* megfelelésű elvonásra későbbi példa az *isprika* ‚kifogás, mentség’, amelynek igéje az *ispričati se* ‚kiment magát’, ennek alapszava pedig a *priča* (ósláv *prita*) ‚mese, parabola’. Más etimológusok, köztük *Petar Skok* etimológiai szótárában a latin *benedicat* ‚áldjon meg’ igealakokkal hozzák kapcsolatba a szót és forrását az olasz *benedica /benediga bandiga/* főnévben keresik. *Skok* magyarázata az, hogy a *dika* a *bene* elhagyásával keletkezett. Szerinte tehát a *dika* főnév nem későbbi elvonás, hanem az alapszó,

amelyből a *diciti* ige származott. Formális szempontból Skok magyarázata elfogadható lenne, de ellene mond a régi adatok földrajzi elhelyezkedése. A horvát tengerparton és Dalmáciában, ahol e magyarázat alapján a szónak mindenképp előtt jelentkeznie kellene, a ‚dicsőség’ és ‚dicsőít, dicsér’ fogalmaknak kifejezője a *hvala* és *slava* főnév, ill. a *hvaliti* és *slaviti* ige. Ezt az evangéliumi helyet: *leudantes et glorificantes Deum* (Lukács 2, 20) a tengerparti horvát lekciónáriusok így fordítják: *slaveći* i *hvaleći* gospodina vagy *hvaleći* i *slaveći* Boga. Ezzel szemben az 1651-ből való kaj-horvát evangéliumokban: *dičeći* i *hvaleći* Boga áll. A másik evangéliumi hely: Si ego *glorifico* me ipsum, *gloria* mea nihil est (János 8, 54), a tengerparti lekciónáriusokban így hangzik: Ako ja *slavim* samoga sebe, *slava* moja *ništar* ni. Ezzel szemben a kaj-horvátban: Ako ja *dičim* samoga sebe, *dika* moja nikaj né (*Vramec*, Postilla 1:77r, ugyanígy az 1651-es evangéliumos könyvben). Hasonlóképpen a latin *vana gloria* a tengerparti horvátban *tašća slava*, a kaj-horvátban *dika ničemurna*. A régi adatok földrajzi elhelyezkedése tehát azt mutatja, hogy a *diciti* és *dika* hazája a kaj-horvát terület, így a magyarból való átvétel sokkal valószínűbb, mint az olaszból.

A művelődéstörténeti kritérium mindenképp annak megítélésében fontos, vajon egy latin szó a magyaron keresztül vagy közvetlenül került-e a szerbhorvátba. A középkori magyarországi latinban – mint erről már szó volt – az *s* betű kiejtése *š*, ill. magánhangzók között *ž* volt. Ezt a kiejtést tükrözik az olyan latin eredetű szavak, mint *sors* és *rózsa*. A zágrábi püspökség mindaddig, amíg 1852-ben érsekségi rangra nem emelkedett, a kalocsai érsekség alá tartozott. A magyar egyházzal tehát szoros kapcsolatban állt, és így a magyarországi latin kiejtés a zágrábi egyházmegyében is elterjedt. A kaj-horvátban tehát nagyon sok latin szó honosodott meg, *s*-ező kiejtéssel, mint pl. *artikuluš*, *globuš*, *tituluš*. Az ilyen esetek többségében a szó magyar közvetítés nélkül, egyenesen a latinból került át a horvátba. Csak néhány szóban lehet felfedezni a magyar közvetítés nyomát a hangalakban, mint pl. a latin *gradus*, magy. *grádics*, kaj-h. *gradič* ‚lépcső’ (nem a *grad* ‚vár, város’ kicsinyítő alakja!). Másként kell megítélni a latin szavak átvételét a szerbeknél. Mivel itt a középkorban az egyház nyelve nem a latin volt, hanem az ószláv, amelyben a latin helyett görög elemek voltak, latin szavak valójában csak a 18. században honosodhattak meg a magyar iskolák és hivatalok révén. Így ha egy szerb szövegben *hor* helyett *koruš* fordul elő, mint ebben az 1797-ből való példában: „mormaister (= Maurermeister)... pogodi se toranj uzidati... i *koruš* ubieliti i taracati”, a kőműves megegyezett, hogy felépíti a tornyot és kikövezi a *kórust*’, akkor ezt a latin szót a szerbek a magyaroktól vették át.

Az etimológiai kérdések után szólni kell a magyar elemek hangtani és alaktani beilleszkedéséről a szerbhorvát nyelvbe. Itt főleg három kérdés fontos. 1. Milyen lesz azoknak a magyar hangoknak helyettesítése, amelyek nincsenek meg a szerbhorvátban? 2. Milyen hangváltozások történhetnek a már átvett

szavakban? 3. Hogyan illeszkednek be az átvett szavak a szerbhorvát névragozás és igeragozás rendszerébe.

Hanghelyettesítés a következő magánhangzók esetében történik: *ü, ö, é, ó, á*. (Az első kettő rövid és hosszú is lehet.) A mai szerbhorvátban a nemzetközi szavakban előforduló *ü* és *ö* hangot *i*, ill. *e* helyettesíti, pl. francia *menu* > szh. *meni*, német *Plüsch* > szh. *pliš*, magy. *pörkölt* > szh. *perkelt*. A legrégebbi magyar átvételekben az *ü* helyettesítése *u* szokott lenni: *hegedűs* > *hegeduš*, *esküdt* > *eskut*. Az *ö* mindig *e*-t ad: *ködmön* > *kedmen*. Csak néhány esetben mutatkozik ilyenkor is *u*, de ez nem az *ö* helyettesítése, hanem a régebbi zártabb foké, azaz *ü-é*, így a *gyöngy* > *dund* esetében a régebbi *gyüngy* alakot vették át. Az *é*-nek rendszeren *i* felel meg. De nem biztos, hogy ez minden esetben hanghelyettesítés, mert a magyarban is nagy területen *é* helyett *i*-t ejtenek, tehát előfordulhat, hogy a nyelvjárási alak került át. Ilyen szavak: *kép* > *kip*, *tányér* > *tanjir*, *fillér* > *fulir*, *rész* > *ris*. A magyar *ó* a szerbhorvátban *ov*-val helyettesítődik: *aprod* > *oprovda*, *akó* > *akov*. A magyar *a* (amelynek fonetikai jele *â*) a régi átvételekben *oval* helyettesítődik: *varga* > *vorga*, *szabás* (egy adófajta) > *sobaš*, az újabbakban *a* is jelentkezhethet, úgyhogy néhány szó két alakban is elterjedt, mint pl. magy. *szakács* > szh. *sokač* és *sakač*.

A már átvett szavakban a szerbhorvát hangrendszernek megfelelő változások mehetnek végbe. Ezek közül legfontosabbak a következők: a *h* hang, mivel ez a szerbhorvát nyelvterületnek egy nagy részén nem ejtődik, magyarból átvett szavakban is elmaradhat, így élhet egymás mellett két alak, mint pl. *hajoš* ~ *ajoš* < magy. *hajós*, *halas* ~ *alas* < magy. *halász*. Ezzel szemben az analógia hatása alatt egyes szavakban megjelenhet a *h*, amelyekben eredetileg nem volt pl. *akov* ~ *hakov* < magy. *akó*, *eskut* ~ *heskut* < magy. *esküdt*. Másik ilyen hangjelenség, hogy az *f* hanggal átvett szavakban olyan nyelvjárásban, ahol ez a hang nem szerepel, ezt *v* helyettesíti: *fijoka* ~ *vijoka* < magy. *fiók*, *forinta* ~ *vorinta* < magy. *forint*. A magánhangzók körében kevésbé jelentős sporadikus változások történhetnek, így a szókezdő *a* és *e* *j* előtétet kaphat, és így ugyancsak kettős alakok keletkeznek, mint *aldomaš* ~ *jaldomaš* < magy. *áldomás*, *ersék* ~ *jersek*. Némely magyarból átvett szóban a kaj-horvátban az eredeti *o* hang helyett *u* jelentkezik. Ennek oka az, hogy a régi szláv *o* orrhang folytatása itt vagy *u* vagy *o*, tehát az eredeti *roka* 'kéz' és *može* 'férfi' lehet *ruka* vagy *roka* ill. *muž* vagy *mož*. Ezért különösen olyan magyar szavakkal, amelyek legalább részben horvát szóra emlékeztetnek, megtörténhet az $\emptyset \sim u$ hanghelyettesítés. A magyar *mozsár* először *možar* alakban szerepel, majd megjelenik a *mužar* alak, nyilván a *mož* ~ *muž* kettőség hatása alatt. Ilyen variánsok még *kočija* ~ *kučija* < magy. *kocsi*, *kočis* ~ *kučis* < magy. *kocsis*, *sokač* ~ *sukač* < magy. *szakács*. A nyelvterület keleti részén ez a tendencia ismeretlen.

Az alaktani beilleszkedésről röviden csak annyit, hogy a főneveknél a szo-

katlan végződésekhöz *-a* elem járul: *forint* > *forinta*, *bitang* > *bitanga*, *konty* > *konda* stb. Az *i*-re végződő szavak, hasonlóan a törökből és a görögből átvett ilyen típusú elemekhez, *-ja* toldalékot kapnak, mint *kocsi* > *kočija*, (főleg többes száma használatos:) *kočije*, *pusztai* (ti. rabló) > *pustaija*, később *pustahija*. A mellénevek *-av*, *-ast*, *-an* (*-en*) és *-ski* végzésekkel illeszkednek be a szerbhorvát ragozási rendszerbe: *csonka* > *čonkav*, *sánta* > *šantav*, *gyenge* > *gingav*; *barna* > *barnast*, *sárga* > *šargast*; *hamis* > *hamišan*, *hamiški*. Az igék rendszerint *-ati* vagy *-ovati*, ritkábban *-iti* végződést kapnak, mint *henyél*, *lárházik* > *henjati* (*jenjati*), *larmati*, *áld*, *bánt* > *aldovati*, *bantovati*, *bátorít* > *batriti*.

Az eddig ismertetett részletek lényegében az átvételek alaki kérdéseivel foglalkoztak. Ezekon kívül azonban egy nyelv hatása a másikra sok minden másban is megmutatkozik, így a szóképzésben, jelentésátvételekben, tükörfordításokban, szintaktikai és frazeológiai kapcsolatokban. Ezeket a jelenségeket a következőkben ugyancsak röviden néhány példával szemléltetem.

A tömeges szóátvételek előbb-utóbb arra vezetnek, hogy az azonos végződésű szavakból elvonódik egy képző, amely aztán az átvevő nyelvben produktívá lesz. Így vette át a magyar a szláv *nik* képzőt, amely már korán meghonosodott, a *fegyverek* magyar képződmény már a középkorban kimutatható. Így vonódott el a magyar *-ó* végű szavakból, mint *lopó* a szerbhorvátban az *-ov* képző. Kezdetben volt a *lopov* és számos más *-ov* végű társa, és az ezekből elvont *-ov* végződéssel új szavak keletkeztek mint *nitkov*, *semmikellő*, *lažov*, 'hazug ember' és hasonlók. Ugyanígy vonódott el a magyar *-ság* képző is, amellyel azonban csak kevés szó keletkezett.

De a képzők hatása nemcsak ilyen nyilvánvaló átvételekben mutatkozott meg, hanem abban is, hogy potenciális szláv képzők, melyek kezdetben ritkák voltak, a magyarból átvett szavak hatása alatt rendkívül termékenyekké váltak, mint az *-aš*, *-uš*, *-oš*, *iš*. Ilyen képződmények a szerbhorvátban a *kocijaš* (a *kočija*, *kočije* alakból), *bogatuš*, 'gazdag ember' (csak a kaj-horvátban), *džeparoš*, 'zsebtolvaj', *ženskaroš*, 'nőbolond', *slatkiš*, 'édesség', *gustiš*, 'sűrűség'.

A mellénevek körében nagy a valószínűsége annak, hogy a magyar *ó* végű ige nevek segítették a szerbhorvát *-ći* melléknév rendkívüli termékenységét, mint pl. *íróasztal* > *pisaći stol*, *lovaglóstor* > *jahaći bič*, *hálószoba* > *spavaća soba*; csupa olyan kapcsolat, ahol a németben, a magyar ige névvel ellentétben, csak ige kötével összetett szavak szerepelnek, mint *Schreibtisch*, *Reitpeitsche*, *Schlafzimmer* és hasonlók. A szerbhorvát később sokban eltért a *-ći* melléknév használatától, és más kifejezésekkel helyettesítette, így a régi *kupaći lječnik*, 'fürdőorvos' helyett ma inkább *kupališni lječnik*, a *skakaća daska*, 'ugródeszka' helyett ma inkább *odskočna daska* és a *spavaća kola*, 'hálókocsi' mellett *kola za spavanje* is használatos.

Az ige képzés területén a magyar hatás főleg olyan kifejezéseknél mutatható ki, amelyeket mind a szláv nyelvek, mind a német két szóval, a magyar viszont

egy igével fejez ki, mint pl. *labdázik, kártyázik*. A szerbhorvát *loptati se és kártati se* kétségtelen magyar hatást mutat a német *Ball spielen, Karten spielen* és pl. a lengyel *grać w piłkę, grać w karty* kifejezésekkel szemben.

A jelentésátvéteknél két típusát kell megkülönböztetni. Az egyik az, amikor a szó megvan mindkét nyelvben, de egy speciális jelentés a magyarban alakult ki, és később ez átment a szerbhorvátba. Ilyenek pl. a m. *bolt*, szh. *bolta* esetében az eredeti ‚bolthajtás’ mellett az ‚elárúsító hely’ jelentés, amely a magyarban keletkezett, vagy a m. *bárka*, szh. *barka* szónak a bibliai ‚Noé bárkája’ értelmében való használata, ami ugyancsak magyar hagyomány. A másik típusnál a két szó semmiféle rokonságban sincs egymással. Ilyen pl. a ‚megfog, megragad’ jelentésű régi horv. *prijeti* ige, amely magyar hatásra a ‚megfogad, elhatároz’ jelentést is felvette.

A tükörszók főleg a jogi és a vallásos szakkifejezések körében találhatók, mint pl. a magyar *bázasság* > horv. *hištvo, lelkiismeret* > *dušno spoznanje, atyafi* > *očin sin, határjárás* > *kotarno hodenje, házasságtörés* > *hištva-terenje* és hasonló. Az ilyen kifejezések azonban csak a kaj-horvátra jellemzők.

A mondattani jelenségek között figyelemre méltó néhány állandó (már frazeologizmusnak számító) szókapcsolat, mint a magyar *kárt vall* mintájára keletkezett *kvar valuvati, búcsút vesz* > *prošćenje uzeti, számot ad* > *račun dati, erőt vesz vmin* > *jakost vzeti* és hasonló.

Sajátosan magyaros vonás a kaj-horvátban a megerősített mutató névmás. A magyar *az ilyen, az olyan* mintájára a horvátban elterjedt az *ov takov, on takov, az ilyenek* > *ti takovi* kapcsolat. Ennek megfelelően az olyan határozószók, mint *azonközben, annakelőtte, ennekutána* a horvátban szintén utánzásra találtak. A mutató névmás birtokos esetének hozzáadásával lettek a fenti magyar mintáknak megfelelő olyan kifejezések, mint. *medtemtoga, predtemtoga, posemsega* és számos hasonló.

Részben magyar, részben német mintára alakultak ki az új típusú igekötők. Eredetileg minden nyelv igekötői határozószók voltak, és helyüket a mondatban a közlés szándéka határozta meg. Idők folyamán egyes nyelvekben az igekötők összenőttek az igével. A teljes összenövést mutatják a szláv nyelvek. A latinban is hasonlóan történt, de a régi nyelvben még vannak példák az ún. tmesisre, ami annyit jelent, hogy az igekötő egy másik szó közbeiktatásával elválasztható volt az igétől. Ezek a nyelvek képviselik a legrégebbi típusot. Fiataltabb állapotot mutat a német, amelyben egy sor el nem váló igekötő, mint *ent-, ver-, zer-*, mellett egész sor elváló van, mint *an-, auf-, ein-*. Sőt olyanok is, amelyek hol elválnak, hol meg nem, mint az *unter* és *über-*. A legfiatalabb fejlődési fokot mutatja a magyar, amelynek minden igekötője elválik, és állhat az igéje előtt vagy után, közvetlen közelében vagy akár több szó közbeiktatásával is tőle távolabb. A magyar igekötő önállóságára jellemző, hogy kérdésre válaszolni is lehet vele: *Megírtad a leckédet? Meg*. Ez sem a szlávban, sem a né-

metben nem lehetséges. A magyar igekötő (és részben a német is) tehát egyelőre sokkal „tartalmasabb”, mint a szláv, ezért könnyen megtörténhetett, hogy a magyarral szorosán érintkező délszláv területen, elsősorban a kaj-horvátban magyar hatásra már ősrégi igekötős igékhez nyomatéku­l még egy határozószót tettek. Ezek a következő magyar igekötőknek feleltek meg: *fel* ~ *gore*, *le* ~ *dole*, *be* ~ *nuter*, *ki* ~ *van* (*vun*), *elő*, *előre* ~ *naprvo*, *vissz*, *hátra* ~ *na­zad*, *natrag*, *át*, *által* ~ *prek(o)*, *össze* ~ *skupa*, *ukup*, *körül*, ~ *okolu*, *el*, *félre* ~ *kraj*. Így pl. ‚felkelni’ *gore ustati* lett, a majd a régi igekötő elhagyásával *gore stati*; ‚kiadni’ *van izdati*, később *van dati*, ‚kidobni’, *van ishititi*, később *van hititi*. Ez a folyamat felbomlással fenyegette az egész régi igekötőrendszert, és új típus kialakulásához látszott vezetni. Az egész fejlődésnek azonban véget vetett a múlt század harmincas éveitől megindított horvát nyelvújítás, amely egy olyan nyelvjárást tett meg az új egységes irodalmi nyelv alapjának, amely nagyon távol volt a magyar nyelvhatártól. A korábbi intenzív magyar hatás tehát megszűnt, és az új típusú igekötők kialakulása is megszakadt.

A felsorolt jelenségeken kívül még számos kisebb-nagyobb közös vonás köti össze a magyar és szerbhorvát nyelvet. Érdemes volna pl. megvizsgálni a múlt század óta tömegesen átvett idegen szók hasonló szerepét mindkét nyel­vterületen, azonkívül pl. a társadalmi érintkezés nyelvi formáit, mint kö­szönések, udvariassági formulák, valamint a hivatalos stílus közös „virágait”, a címzéseket, állandó fordulatokat stb.

